

УДК : 340.155 (574)

Н.Қ. МЫҢБАТЫРОВА

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қаласы

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТЕОРИЯСЫ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ БАСТАУЛАРЫ

Аннотация

Жұмыстың мақсаты – мемлекет және құқық теориясының даму тарихына талдау жасай отырып, оның көне бастауларының ерекшеліктерін зерделеу болып табылады. Ежелгі замандағы, орта ғасырлардағы және жана замандағы ойшылдардың негізгі ой-пайымдарына талдау жасау көзделеді. Сондай-ақ, қазақ даласында мемлекет және құқық теориясының бастаулары туралы ой білдірген ойшылдардың мемлекеттік-құқықтық пайымдаулары зерделенген. Жұмыстың методологиялық негізін жалпы танымдық принциптер мен арнайы ғылыми әдістердің іштей бірлігі мен байланысы құрады. Жұмысты орындауда жүйелік, тарихилық, салыстырмалы сараптау әдістері қолданылды. Автордың қол жеткізген нәтижелерін құқықтық саладағы реформаларды жүргізу барысында халықтың дәстүрлі құқықтанымын ескеру бағытында пайдалануға болады. Заң факультетінде мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, құқықтық және саяси ілімдер тарихы пәндерін оқыту процесінде қолдануға болады.

Тірек сөздер: мемлекет, құқық, мемлекеттік-құқықтық түсініктер, заң ғылымы, мемлекет және құқық теориясы

Ключевые слова: государство, право, государственно-правовые понятия, юридическая наука, теория государства и права

Keywords: state, law, state law concepts, juridical science, theory of state and law

Мемлекет және құқық теориясы туралы түсініктердің бастаулары ежелгі дәуірлердегі мифтік және діни ұғым-түсініктерге барып тіреледі. Қай өркениеттің тарихына көз салмасақ та, мемлекеттік-құқықтық түсініктердің барлығы сол өркениеттерде орныққан мифтік негіздерден бастау алып жатады. Ежелгі египеттік, ежелгі қытайлық, ежелгі үнділік және антикалық өркениеттердің барлығында мемлекеттік-құқықтық құрылымдарды қоғамдық қатынастарды реттейтін заңдарды құдайдан берілді деген ой-әуен басым екендігін көре аламыз. Оған ежелгі египеттіктердегі «ма-ат» ұғымын ежелгі үнділіктердегі «рта», ежелгі гректердегі «дике» түсініктерін айтуға болады. Кейіннен барып, антикалық дәуірде мемлекеттік-құқықтық ұғым-түсініктер рационалдық сипатқа ие болып, ғылыми тұрғыда негізделе бастағандай болды [1, с. 19].

Мемлекет және құқық теориясының бастаулары да осы діни мифтік түсініктердегі рационалды кейіпке ие болып, дамып өрбіді. Ежелгі Грецияда мемлекеттік-құқықтық түсініктердің әділетті полистік жүйені жетілдірумен байланысты дамыды. Жалпы заң ғылымы арнайы ғылым саласы ретінде Ежелгі Римде өмірге келген болатын. Ежелгі Рим заңгерлері мемлекет және құқық теориясының негізгі ұғым-түсініктерінің қағидалары мен концепцияларының қалыптасуына ерекше үлес қосты. Кезінде атақты Рим заңгерлері Павел, Ульпиан, Папиниан, Гай, Модестиннің айтқан сөздері мен берген түсініктермелері заң ретінде қолданылған болатын. Ежелгі рим заңгерлері қалыптастырған заңтану ғылымы жалпы заң ғылымының болашақта дамуының бастауы және негізі болып табылды [2, с. 45].

X-XI ғасырларда Боллонияда, Павиниде заң мектептері қалыптасып, рим заңгерлерінің заң саласындағы мұраларына қарқынды көңіл бөлуге жол ашылады. Ал кейінгі кезеңдегі қайта өрлеу дәуірінде мемлекет пен құқықтың негізгі ұғым-түсініктерінің дамуына Н.Макиавелли, Ж.Боден, Г.Гроций, Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.Л.Монтескье, И.Кант және т.б. ерекше үлес қосты. Соның ішінде, мемлекет және құқық теориясының қарқынды дамуына Ш.Л.Монтескьенің қосқан үлесі ерекше. Оның бірнеше жылдар жазған «Заңдар рухы туралы» еңбегі позитивтік заңнаманы зерттеудің теориялық негізін қалыптастырған сүбелі еңбек болып табылды. Бұл еңбегінде ойшыл заңның қалыптасуында географиялық ортаның ықпалының қаншалықты болатындығын нақтылап, айқындап көрсеткен болатын [3, 142 б.].

Мемлект және құқық бағытындағы жалпы теориялық және методологиялық мәселелерді жетілдіруге ерекше ықпал еткен еңбектердің бірі, Г.В.Ф.Гегельдің «Құқық философиясы» болатын. «Құқық философиясында» құқықтың идеялық бастаулары сөз етіледі. Құқық философиясы арқылы ғана құқықтық таным орныққан деп айтсақ артық айтқандық болмас.

XIX ғасырдың басында құқық философиясының негізінде және құқық энциклопедиясының аясында жалпы құқық теориясы қалыптаса бастаған болатын. Осы кезеңдерде немістің ғалымы Фальк жалпы құқық философиясын құқық теориясы деп атауды ұсынды. Ғылымда құқық теориясының негізін салушы ағылшындық заңгер Д.Остин болып табылады. Оның «Құқық ғылымының» пәні атты еңбегі жалпы құқық теориясын негіздеуге алғышарт болып табылды. Д.Остиннің пайымдауы бойынша заң ғылымының жүйесінде жалпы құқықтанымдық арнайы пән болуы қажет. Ол құқықтың жалпы түсініктерін қалыптастыруға ықпал етеді деп санады. Кейіннен Д.Остиннің тұжырымын неміс заңгері А.Меркель дамытты. Ол негізінен жалпы табиғи құқық теориясының орнына жалпы құқық теориясын ұсынған болатын [2, с. 254.]. Бұл қажеттілік негізінен барлық заң ғылымының жалпы мәселелерін қамтитын жүйелі арнайы ғылымның қажеттілігінен туындаған еді.

Мемлекет және құқық теориясының сан ғасырлық қалыптасуы мен дамуы жолында Қазан төңкерісіне дейінгі орыс заңгерлерінің сіңірген еңбегі ерекше болып табылады. Ресей тарихында XIX ғасырдың алғашқы жартысынан бастап, құқықтық мектептер қалыптасып, оқулықтар мен ғылыми жұмыстар өмірге келе бастады. Ресейдің тарихындағы жалпы құқық теориясының қалыптасуына ерекше еңбек сіңірген ғалымдардың бірі – Н.М. Коркунов болып табылды. Оның 1886 жылы «Жалпы құқық теориясы бойынша лекциялары» атты еңбегі шықты. Н.М. Коркунов 1853-1904 жылдар аралығында өмір сүрген Санкт-Петербург университетінің заң факультетінің профессоры қызметін ақтарған. Н.М. Коркунов жалпы құқық теориясымен қатар, мемлекеттік құқық, халықаралық құқық мәселелерімен де айналысты. Оның шығармаларында мемлекеттік-құқықтық құбылыстарды тануға деген тереңдік жатыр. Құқықтың әлеуметтік астарын ашуға деген үлкен талпынысты да байқауға болады [4, с. 205.]. Қазан төңкерісіне дейінгі Ресейдің ғалымдарының ішінде жалпы құқық теориясының негізін салушылардың қатарына М.Н.Капустин де жатады. М.Н.Капустиннің «Құқық теориясы жалпы догматика» атты еңбегі 1868 жылы өмірге келген болатын. М.Н.Капустинді жалпы құқық теориясының негізін қалаушы алғашқы орыс ғалымының бірі деп те санауға болады. Н.М.Коркуновтың еңбегі М.Н.Капустиннің еңбегіне қарағанда мемлекет және құқық теориясынан жазылған алғашқы оқулықтардың санатына жатады. Оның ойы бойынша, құқық философиясы мен құқық энциклопедиясы жалпы құқық теориясын арнайы пән ретінде қалыптастырудың сатылары болып табылды. Н.М.Коркунов құқық философиясының тарихын терең меңгерген ғалым болды. Сонымен қатар, Қазан төңкерісіне дейінгі Ресейдің заң ғылымы тарихында Г.Ф.Шершеневичтің атқарған ролі ерекше. Оның «Жалпы құқық теориясы» атты еңбегі мемлекет және құқық теориясын ғылым бағыты ретінде қалыптастыруда ерекше орын алады. Г.Ф.Шершеневич Қазан университетінің түлегі, 1886 жылы өзінің магистрлік диссертациясын, ал 1892 жылы өзінің докторлық диссертациясын сәтті қорғағаннан кейін алғашқы Қазан университетінде, кейіннен Мәскеу университетінде оқытушылық қызметпен айналысты. Оның негізгі еңбектері 1908 және 1912 жылдар аралығында шығып отырды. Олардың қатарына, «Құқық және мемлекет туралы» жалпы ілім, жоғарыда айтып өткен «Құқықтың жалпы теориясы» атты шығармалары жатады.

Қазан төңкерісіне дейін Ресейде ерекше еңбек еткен. Мемлекет және құқық теориясының қалыптасуы мен дамуына үлес қосқан ғалымдардың қатарына: К.А.Неволин, П.Г.Редкин, А.Д.Гродовский, Б.Н.Чичерин, П.И.Новгородцевтер жатады.

Қазақ даласында да мемлекет және құқық теориясының бастаулары туралы ой білдірген ойшылдар да бар болған. Әрине, қазақ даласындағы мемлекеттік-құқықтық түсініктер рационалдық пайымдаудың аясына сыйа бермейді. Себебі, ежелгі қазақ даласындағы көшпенділер қоғам мен табиғатты тұтастай қабылдап, оны тұтастық ретінде түсінген болатын. Мемлекеттік-құқықтық ұғым-түсініктер де ежелгі сақ дәуірлеріне барып тіреледі. Ежелгі сақ данагөйі Анахаристің заң туралы ойлары өзіндік таныммен ерекшеленеді. «Жан біткеннің әділеттісі – дала тағысы, өйткені олар заңға табынбайды, табиғат талабын ғана мойындайды. Табиғатты құдай

жаратқан, ал заң – адам ақыл-ойының туындысы. Адам орнатқан заң тәртіптеріне табынғаннан құдай жаратқан табиғат талаптарын мойындаған әлдеқайда әділетті, патшам».

«Эллиндер зорлық пен зомбылыққа қарсы заң шығарды да, төбелеске түсіп, зорлық-зомбылығын асырғандарға сыйлық береді. Дүкендерде дүйім жұртты алдап, өтірікті судай сапырып отырып, өзгелердің алдампаз болмауына, өтірік айтпауына қалайша тыйым салуға болады?», – деген ойының өзінен табиғи құқық туралы пайымдаулардың бастауын көретіндейміз [5, 10 б.].

Орта ғасырларда Қазақстан аумағында ғылым мен білім жүйесінде үлкен дүмпулер орын алды. Осы кезеңде қазақ даласындағы ғылым мен білімнің үлкен жәдігерлері өмірге келді. Орта ғасырлық қазақ даласындағы ұлы ойшылдардың бірі, Әл-Фараби мемлекеттік-құқықтық ғылымның дамуына ерекше еңбек сіңірген болатын. Әл-Фараби өзінің еңбектерінде мемлекеттанудың көптеген мәселесін қараумен қатар, заңтануға да мән берді. Юриспуденция өнері дегініміз – қайсыбір халықтардың дініндегі канондық правода жеткілікті түрде анық белгіленбеген қандай да бір нәрсеге болсын адамның баға беруіне және оны түзетуіне мүмкіншілік туғызатын ғылым болып табылады, – деп айқындауы құқықтануға қатысты ғылыми пайымның болғандығын аңғартады [5, 33 б.]. Сонымен қатар, Әл-Фараби жалпы құқықтануды мұсылман құқығының аясында қарастырады. Ортағасырлық тағы бір ойшыл Ж.Баласағұн да мемлекет және құқықтық түсініктердің дамуына ерекше үлес қосты. Ж.Баласағұнның «Құтты білігінде» көрініс тапқан әділетті және әділетсіз заң деген идеяның өзі қазіргі кезеңде де маңыздылығын жоймаған алдыңғы қатарлы концептуалды ойлардың қатарынан орын алады. Әділетті заң кейінгі кезеңде ғалымдар айтып жүрген құқықтық заң деген идеямен астасатындығын бірден аңғаруға болатындай. Құқықтық заң туралы ойды Еуропа ғалымдары ХУІІІ ғасырдан кейін барып, айта бастады. Ал, Ж.Баласағұн одан бірнеше ғасыр бұрын осы ойды тұжырамдауының өзі қоғамдық прогрестің көрінісі болып табылмағанда, ненің көрінісі болып табылуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Графский В.Г. История политических и правовых учений: Учебник. –М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 600 с.
- 2 Марченко М.Н., Мачин И.Ф. История политических и правовых учений. –М.: Высшее образование, 2008. – 495 с.
- 3 Монтескье Ш. Заңдар рухы туралы. Ауд. А.Құлсариева. –Алматы: Үш қиян, 2004. – 784 б.
- 4 Нерсесянц ВС История политических и правовых учений. –М: Норма, 2005. – 541 с.
- 5 Қазақстанның құқықтық және саяси ой тарихының хрестоматиясы: оқу құралы. 2 томдық. Т. 1. / құраст. З.Ж.Кенжалиев, Б. Ж.Қуандықов. –Алматы: Жеті жарғы, 2010. – 358 б.

REFERENCES

- 1 Grafskii V.G. Istoria politicheskikh i pravovykh uchenii: Uchebник. –М.: ТК Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005. – 600 с.
- 2 Marchenko M.N., Machin I.F. Istoria politicheskikh i pravovykh uchenii. –М.: Vysshee obrazovanie, 2008. – 495 с.
- 3 Montesquie Sh. Zandar ruhy turaly. Aud. A.Kulsarieva. –Almaty: Ush kian, 2004. – 784 b.
- 4 Nersesians VC Istoria politicheskikh i pravovykh uchenii. –M: Norma, 2005. – 541 с.
- 5 Kazakstannyn kuckyktyk zhane saiasi oi tarihnyn hrestomatiasy: oku kuraly. 2 tomdyk. T. 1. / kurast. Z.Zh.Kenzhaliev, B. Zh.Kuandykov. –Almaty: Zheti zhargy, 2010. – 358 b.

Резюме

Статья посвящена исследованию истоков формирования теории государства и права. Анализируются основные идеи о праве и государстве мыслителей античности, средневековья и нового времени. А также в статье рассматриваются политико-правовые взгляды мыслителей казахской кочевой цивилизации.

Summary

The article investigates the origins of the theory of law. This article analyzes the main ideas of law and state thinkers of antiquity, the middle ages and modern times. Also, the article discusses the political and legal views of thinkers Kazakh nomadic civilization.

Н.Қ. Мыңбатырова

Мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасы доценті, з.ғ.к.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қаласы

Мынбатырова Н.К.

Истоки формирования теории государства и права

Mynbatyrova N.K.

The origins of the theory of state and law

Автор туралы деректер:

Мынбатырова Н.Қ. - заң ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік құқығы кафедрасының доценті

Сведения об авторах:

Мынбатырова Н.К. - кандидат юридических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права, конституционного и административного права КазНУ им. аль-Фараби

Data of author :

Mynbatyrova N.K. - a candidate of juridical science, associate professor of department of theory and history of the state and law, constitutional and administrative law, law faculty of Al-Farabi Kazakh National University.